

Estat actual dels estudis sobre paleografia*

Discurs llegit el 29 d'abril de 1975
en la Festa Anual de l'Institut

ANSCARI MANUEL MUNDÓ I MARCET
Membre la Secció Històrico-Arqueològica

Com cada any, és de norma, un membre de l'Institut havia de donar aquesta conferència. Una mica per carambola m'ha tocat a mi. Estic segur que si ho hagués fet algun dels que, per ordre d'antiguitat li tocava abans meu, hauríeu tingut més sort quant al tema desenvolupat aquí, avui. Les coses, però, sovint són tal com són i no pas com les desitjaríem. Em veig, doncs, impulsat a parlar-vos d'un tema que cau dins de l'esfera del meu interès professional. Així i tot intentaré comunicar-vos aquest interès per la paleografia, que és la ciència de les escriptures i signes gràfics des de l'antiguitat fins als nostres dies.

Malgrat el que podíem pensar els mateixos especialistes en la matèria, tocats una mica per l'amor propi, gairebé es pot dir que no ha estat fins ara fa quaranta anys que la paleografia ha arribat a la categoria de veritable ciència. D'una tècnica de llegir escriptures antigues i d'elaborar-les en una successió històrica —que no gaire més era el que ensenyaven els manuals i les col·leccions de facsímils paleogràfics— s'ha passat a una estructuració

* Inèdit.

científica superior, amb nous conceptes i nous mètodes, amb principis, axiomes i postulats, amb normes i tècniques pròpies. I encara, és molt el que cal fer-hi.

És per aquest motiu que més que amb una explicació teòrica voldria entretenir-vos avui amb una panoràmica sobre l'estat actual d'aquests estudis, cenyint-me a l'àmbit de la paleografia especialment llatina amb un excursus sobre els còdexs i l'escriptura visigòtica. Això ens permetrà de dividir aquesta conferència en dues parts corresponents a aquests dos temes anunciats.

Els estudis sobre la paleografia llatina

Com en qualsevol ciència, es pot parlar d'escoles paleogràfiques modernes; encara que a mi no em satisfà gaire el mot *escola* en el nostre cas, preferiria parlar de grups impulsats de nous ideals i mètodes que de seguida —com en qualsevol altra ciència— han estat adoptats i desenvolupats per altres paleògrafs. Aquests grups coincideixen sovint amb els àmbits nacionals. Fem-ne una ressenya ràpida que ens orientarà:

França: passats ja els bons temps del manual de Maurice Prou, completat per Alain de Boüard, els avenços en el camp paleogràfic, com tindrem ocasió de remarcar-ho, són deguts al veterà Charles Samaran, i especialment al grup madur de Jean Mallon, Robert Marichal, Charles Perrat i Charles Higounet.

Itàlia: l'impuls renovador venia ja de Luigi Schiapparelli i passà per Ernesto Monaci, Franco Bartoloni, Vincenzo Federici, Giorgio Cennetti; ara despunten Giulio Battelli amb el seu deixeble Alessandro Pratesi, a més d'Armando Petrucci.

Bèlgica: destaca el grup de la revista *Scriptorium* amb François Masai, León Gilissen, Martin Wittek, a més dels professors Jacques Stiennon, Egid J. Strubbe i André Boutemy.

Alemanya: la gran escola que comptà amb Wilhelm Wattenbach, Ludwig Traube seguit de Paul Lehmann, té ara el seu millor representant en Bernhard Bischoff de Munic.

Suïssa: compta amb Albert Brucker i Hans Foerster.

Espanya: amb Agustín Millares Carló al front i Filemón Arribas Arranz, difunt; segueixen treballant especialment Ángel Canellas López, Tomás Marín Martínez, Luis Núñez Contreras, Manuel Cecilio Díaz y Díaz, Pere Bohigas, amb un etc. comprensible.

Anglaterra: predominen més que els paleògrafs els papiròlegs amb Cecil H. Roberts i F. G. Kenyon; però també en segon pla hi trobem paleògrafs com Neil R. Ker, E. Madam i Ulman.

Irlanda: té Ludwig Bieder a Dublín.

Àustria: a més del diplomatista-paleògraf Leo Santifaller té Heinrich Fichtenau.

Holanda: han estat pioners Otto Oppermann i H. Brugmans junt amb el codicòleg Gerald I. Liefstinck.

Rússia: també s'ha ocupat de paleografia llatina, com ho proven dues dames, Dobias Rozdestvenskaja i A. Lublinskaja.

Hongria: presenta l'acadèmic István Hajnal i Ladislaus Mezey.

EUA: ofereixen un personatge de gran categoria, el jueu alemany Elias Loew passat a Anglaterra i a Nord Amèrica amb el nom d'Elias Avery Lowe. Cal no oblidar el professor Rodney Potter Robinson.

Passant més enllà d'aquesta enumeració enfadosa de personalitats individuals, no hi ha dubte, per gran sort nostra, que la tendència actual indica com a camí més fructífer, el de la col·laboració internacional. Aquesta es podrà veure sobretot en l'apartat que dedicaré als *grans projectes en curs*. Com a exponent de la mateixa tendència internacionalista cal remarcar la importància de la revista especialitzada en paleografia, *Scriptorium*, apareguda a Brussel·les a partir del 1946 per l'impuls de François Masai.

Nous aspectes ideològics

Paleografia integral o *paleografia nova* com podríem anomenar l'intent molt encertat de Mallon i Marichal d'incorporar a l'estudi paleogràfic no sols els còdexs i documents en pergamí i paper de l'edat mitjana sinó també tot el material escrit, és a dir, els papirs i les inscripcions, dominis anteriorment exclusius de la papirologia i l'epigrafia. Com a fruit d'aquesta osmosi es poden considerar les novetats en certa manera sensacionals en el terreny de la paleografia romana de Mallon, de les quals parlarem després.

Els objectius de la paleografia

Tothom està d'acord avui en què la paleografia no ensenya només a llegir, com pensarien alguns profans en la matèria i a la que creuen que poden limitar-se els novells estudiants. Es tracta evidentment de saber, a més, datar i localitzar les escriptures amb el mínim marge d'error. Això ja fou intuït pels millors paleògrafs de tots els temps, per exemple Jean Mabillon, Charles François Toustain i René-Prospère Tassin; i ha estat subratllat per paleògrafs com Giulio Battelli en els seus manuals i més especialment per François Masai. Aquest darrer, malgrat tot, creu que datar i localitzar són dos resultats més propis de la codicologia que de la paleografia estricta. Ja veurem després el perquè.

Cal anar, però, més enllà. Segons la tendència actual la paleografia és l'estudi històric de l'evolució de l'escriptura com a expressió cultural. Quant a l'objecte, Jean Mallon l'amplia notablement:

No es tracta solament d'estudiar les escriptures, sinó més encara del conjunt dels caràcters externs de tots els monuments, sense excepció, que porten textos i inscripcions de qualsevol mena,

papirs, pergamins, tauletes encerades, etc... la paleografia, en suma, s'ha d'ocupar dels monuments gràfics de tota mena i naturalesa i en cada cas, d'una manera total.

Si aquesta extensió del camp d'acció paleogràfic podríem considerar-la horitzontal, caldrà considerar verticalment l'extensió cronològica que recentment se li ha volgut donar, i amb raó, a l'estudiar els caràcters gràfics de totes les escriptures des dels seus orígens fins al moment actual, inclosos els caràcters d'impremta i la seva evolució.

Naturalment que aquesta exclusió i noves dimensions de la paleografia obligaran cada vegada més a l'especialització per períodes, per regions, per temes i per tipus d'escriptura.

La connexió de la paleografia amb altres disciplines paral·leles

La conseqüència d'aquest nou plantejament dels seus objectius segons Mallen i Masai. En aquest punt es troben no sols la paleografia i l'epigrafia sinó sobretot la clàssica diplomàtica al costat de la novella codicologia, sense oblidar les menors numismàtica i sigil·lografia. Afegiria, encara, com a prova de la connexió necessària amb altres ciències historicofilològiques, que els millors paleògrafs han estat sempre els procedents del camp de la filologia històrica, sobretot de base grega i llatina. Només uns noms evocadors: els de l'escola alemanya amb Traude-Lehmann-Bischoff o el francès Delisle, l'italià Schiapparelli, el canari Millares Carló o el gallec Díaz y Díaz tots ells historiadors-filòlegs passats a paleògrafs eminents.

Lateralment també s'han plantejat *les relacions entre la paleografia grega i llatina* per la papiròloga italiana Medea Norsa (1946). L'han seguit François Masai, Robert Marichal i Jean Mallon, els quals creuen que la mateixa problemàtica afecta les dues escriptures en els seus primers segles romans; no podien estudiar-se totalment per separat, degut al factor històric de les zones de contacte cultural bilingüe intens: Roma (s. I-III), Egipte i Àfrica del Nord (s. I-IV), Bizanci (s. IV-VI), Ravenna (s. V-VIII).

El rol social de l'escriptura ha estat estudiat en particular per l'hongarès István Hajnal, el qual ha demostrat que l'ensenyança de l'escriptura en les universitats medievals contribuï per un costat a la dispersió regional dels tipus paleogràfics i per l'altre fomentà la unificació de caràcters dins d'un mateix tipus d'escriptura.

Els grans projectes en curs

Ja he insinuat que la col·laboració internacional s'imposa en paleografia com en qualsevol ciència moderna. Per usar un terme aplicat a les grans empreses econòmiques i industrials, també aquí podem parlar d'empreses multinacionals a llarg termini. En el nostre

cas tenen per finalitat l'unir els esforços dels diferents països en objectius comuns i a benefici de tothom.

L'impuls per a tres d'aquests projectes vingué del I Col·loqui Internacional de Paleografia Llatina, hagut a París de 28 a 30 d'abril de 1953. Hi assistien 17 paleògrafs de 10 països diversos. El promotor era el Centre National de la Recherche Scientifique, de París. Aquests col·loquis s'han succeït després amb certa regularitat a diferents països.

Els col·loquis han donat lloc a la formació, el 1957, d'un Comité International de Paléographie, que sota la presidència de Charles Samaran, reuneix representants de 18 països.

Les reunions s'han succeït en aquests darrers anys: a Roma (26-28 d'octubre 1972), París (8 maig 1973), París (29 d'abril 1974) i Viena (setembre 1975). França manté la seva preponderància d'ideadora i fundadora dels col·loquis i del Comitè amb nou representants. Espanya, actualment hi és representada pels professors M. C. Díaz y Díaz i pel Dr. Pere Bohigas i pel qui us parla.

El primer projecte ideat fou el *Lèxic de paleografia i diplomàtica*, preconitzat ja el 1953 arran del I col·loqui i acceptat recentment (Brussel·les, juny 1974) per la Union Académique Internationale, que, al seu torn, el proposarà a la UNESCO. Després de diversos tempteigs sembla que en el moment present s'han perfilat ja els seus objectius, que són:

Un *Lèxic modern de termes paleogràfics i diplomàtics* en sis llengües: alemany, anglès, castellà, francès, italià i rus: s'hi podran afegir altres tres llengües minoritàries que ho proposin, que aniran en apèndix; entre aquestes, de les primeres, ha estat acceptat el català explícitament. Totes les llengües es referiran a la base francesa. S'hi podrà afegir el llatí, llengua encara en ús per a catàlegs de manuscrits i per a edicions crítiques de textos. Els temes seleccionats en cada llengua aniran en el seu context i acompanyats de gràfics i dibuixos explicatius.

Un *Lèxic paleogràfic retrospectiu*, en el qual constaran en el seu context també els termes usats històricament. Aquest projecte ja fou en part realitzat com a fruit del col·loqui del 1953, en publicar-se les ponències de Giulio Battelli, Bernhard Bischoff, Gerald Liftinck en un fascicle titulat: *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle* (París, 1954). Actualment a més del professor Manuel C. Díaz y Díaz pel castellà, hi treballem, a més, pel català, Pere Bohigas, Amadeu Soberanas i jo mateix.

El *Repertori de manuscrits llatins datats i amb indicació de lloc o nom de copista*, és el segon dels projectes preconitzats pel I Col·loqui Internacional de Paleografia del 1953. La iniciativa sorgí també dels especialistes francesos. Ara, cada país ha format ja els seus equips i en bona part han començat a veure-se'n els fruits.

Com indica el títol del projecte, es tracta de la descripció codicològica de tots els manuscrits susceptibles d'ésser datats amb seguretat o almenys amb molta aproximació, així com dels que portin una indicació del lloc on foren escrits i, si s'escau, del nom de l'escrivà. Les descripcions seran fetes de nou per especialistes ja que les que consten en els catàlegs impre-

sos sovint són defectuoses i inservibles per a la investigació codicològica. Aniran acompanyades de facsímils, si pot ser de mida natural. Han començat ja la publicació els països següents: França (des de 1959, 8 vol.), Holanda (2 vol. des de 1971). Pel que toca a Catalunya hem començat el repertori, si bé sense mitjans econòmics per ara, Bohigas, Soberanas, la prof. Josefina Mateu Ibars i un servidor; comptem, a més, amb la col·laboració dels bibliotecaris i arxivers de les principals entitats del nostre país que posseeixen còdexs medievals.

És fàcil d'imaginar la importància d'aquest corpus de manuscrits amb dates i llocs d'origen per al futur dels estudis de paleografia. Fins ara la datació i localització dels còdexs desproveïts d'aquests elements era el fruit del bon ull i de l'experiència quelcom empírica del paleògraf-codicòleg. Quan estigui tot realitzat aquest magne projecte dispondrem d'una base científica estricta i objectiva per aquest menester primordial de la paleografia.

Un tercer projecte emanat dels col·loquis de paleografia fou el d'un *Diccionari general d'abreviacions paleogràfiques i diplomàtiques*. Cal reconèixer que la dificultat de dur-lo a terme de manera exhaustiva és molt gran, degut a la diversitat d'usos en cada país durant els segles medievals. Com que encara no tenim el corpus de manuscrits classificats per regions culturals, haurem d'esperar per saber quines abreviatures exactament són típiques o exclusives de cada temps i lloc.

Els projectes que mencionaré tot seguit són deguts a la iniciativa particular i, algun d'ells, anterior a l'activitat del Comitè Internacional de Paleografia. En part han estat ja totalment realitzats. Són:

El repertori complet dels *Codices latini antiquiores* (CLA) fins a l'any 800, ideat per Elias Avery Lowe i començat a publicar el 1934. Al moment de la seva mort el 8 d'agost del 1969, Lowe deixava ja enllestit el vol. XII, que ja ha aparegut amb els apèndixs i índexs.

És una obra imprescindible per al coneixement complet de la paleografia i codicologia dels períodes clàssic i alt medieval. Les remarques objectades a l'obra de Lowe, impecable des del punt de vista codicològic i d'informació històrica, són més aviat referents a la terminologia, incerta i tal volta confusa. Encara que no consti a la portada, en els millors aspectes de l'obra s'hi veu constantment la mà i la ciència del professor Bernhard Bischoff que col·labora, infatigable, amb Lowe.

El professor Bischoff de Munic, prepara, pel seu compte aquesta vegada, l'*Inventari de còdexs llatins del segle XI*, que segons els tasts publicats, comprendrà la descripció d'uns 5.000 manuscrits.

Pot semblar sorprenent que Bischoff hagi exclòs del seu repertori els manuscrits en lletra visigòtica. Fa pocs anys ens confessà personalment que això era degut a l'obscuritat que regnava encara en la paleografia visigòtica i que, per no cometre errors, en l'atribució al segle IX de manuscrits que li semblaven posteriors, havia optat per excloure'ls; ens deixava per a nosaltres la feina d'aclarir-ho. La veurem més endavant aquest camp.

Les *Chartae latinae antiquiores* al 800 és l'altre gran projecte particular que fa parella amb els *Codices*; començades a publicar el 1954 a càrrec del seu ideador suís, Albert Bruckner, junt amb el francès Robert Marichal i ocasionalment amb el papiròleg suec Olaf Tjäder. Hom es proposa la publicació completa de tots els documents (no còdexs) llatins anteriors al segle IX, amb facsímils de mida natural. Ja n'han aparegut cinc volums d'una riquesa informativa excepcional.

D'una certa utilitat, encara que més anecdòtica, serà també l'obra empresa pels monjos benedictins suïssos de Le Bouveret, que pretenen recollir tots els *Colofons de manuscrits llatins medievals*. Ja n'han aparegut dos volums.

Per l'estreta relació que hi ha entre la paleografia literària i la musical, mencionaré encara el *Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales*; sota la direcció de la prof. Parisenca Solange Corbin, n'han sortit ja tres volums a partir del 1965.

Noves tècniques i mètodes d'estudi paleogràfic i codicològic

Convé ressenyar aquí alguns progressos tècnics que aplicats a l'estudi de l'escriptura i dels còdexs, han contribuït a renovar fonament els nostres coneixements anteriors. El paleògraf i codicòleg actual ja no treballa només amb una lupa d'augment sinó que, quan cal, utilitza un microscopi que li permet d'escrutar les restes de tinta possibles i el traç deixat per aquesta en el pergami, invisible a l'ull nu. Hom s'ajuda amb la *macro* i la *microfotografia* per a descobrir els ductus de l'escriptura i sobretot la tècnica del decorat de caplletres i miniatures. L'ús de la *llum ultraviolada* fluorescent (que ha desbancat les antigues i incòmodes bombetes de llum negra) s'ha generalitzat enormement i facilita la lectura i fotografia de palimpsestos i de qualsevol escriptura borrosa i esvanida.

La química ha facilitat l'anàlisi de la *composició de les tintes* per tal de determinar les fórmules usades en cada regió i període. Si bé els resultats es preveuen molt positius i ja s'ha aplicat en alguns països, el cost, però, el fa encara poc rendible. La importància d'aquestes noves tècniques ha estat molt posada en el degut relleu pel col·loqui internacional que amb el títol de *Tècniques de laboratori en l'estudi dels manuscrits* ha estat organitzat del 13 al 16 de setembre de 1972 pel Centre National de la Recherche Scientifique de París.

Entre els nous mètodes que han ampliat el camp dels estudis paleogràfics hi ha el de la codicologia. És la ciència —tot just incipient però ja vigorosa— del llibre sobretot manuscrit, que consisteix en l'estudi arqueològic del còdex en tots els seus components que permeten refer la seva història completa i amb els quals es pot arribar a conclusions no abastables amb la sola observació de l'escriptura. Ja havia estat preconitzada per l'alemany Karl Löffler en la seva *Einführung in die Handschriftenkunde* (de 1929); concepte el de *Handschriftenkunde* que correspon gairebé exactament al de codicologia. Aquesta paraula

sorgí per primera vegada en francès de la ploma d'A. Dain (*Les manuscrits*, París, 1949). Gairebé simultàniament la idea i la seva concreció en uns principis científics era desenvolupada per François Masai, el seu principal propugnador des de la revista *Scriptorium*. Annex a aquesta revista internacional apareix des del 1959 un *Bulletin codicologique*. Si bé tímidament, encara, ja ha començat a treure el cap en el programa d'estudis d'alguna universitat, com la de Lieja, sota la tutela del professor Jacques Stiennon.

Anant més enllà del mètode codicològic que estudia, com dèiem, el suport material de l'escriptura, cal fixar-nos ara en els nous mètodes d'anàlisi de les formes de l'escriptura i dels elements integrants i transformants de cada lletra. Aquest ha estat l'objectiu principal de l'obra de Jean Mallon, publicada a Madrid el 1952. Amb el títol de *Paléographie romaine*, el que ha fet Mallon —a part de la renovació profunda de la història de l'escriptura llatina a l'època clàssica i tardoromana— ha estat un plantejament revolucionari de tot l'àmbit de la paleografia. Com que d'això ja n'he parlat al començament em fixaré ara només en els nous conceptes paleogràfics que han vist la llum degut a les seves anàlisis i els que comencen a afegir-s'hi a seguit de l'aparició de l'obra de Mallon.

Ja sabíem, des de fa més de 70 anys, encara que ni de bon tros tots els manuals de paleografia ho volien reconèixer, que totes les escriptures llatines derivaven d'una manera o altra de la capital romana clàssica. El que ningú no havia explicat eren els principis que havien regit i els condicionaments i fenòmens que havien permès i provocat l'evolució ininterrompuda, sense salts internacionals i inexplicables, d'un tipus d'escriptura a l'altra. El 1939 els francesos Jean Mallon, Robert Marichal i Charles Perrat publicaven una col·lecció de facsímils triats amb una intenció renovadora. El títol ja ho indicava prou: *L'écriture latine de la capitale romaine à la minuscule*. Intuïren la continuïtat evolutiva però encara no ho demostraren. En diversos estudis publicats a partir del 1938 i especialment en la *Paléographie romaine* de 1952, Mallon ha introduït els nous conceptes de *morfologia* de cada lletra, d'*angle d'escriptura*, del *mòdul*, del *pes*, del *ductus*, del *contrast dels perfils*, de la *velocitat*, de la *cal·ligrafia* i de la *cursivitat*. Léon Gilissen hi afegeix *l'estil*. Per la meua banda faig notar la importància dels *reforços estètics* de certes lletres i sobretot la divisió de tots aquells elements en dues categories segons si són *elements integrants* de les lletres o *elements transformants* de les mateixes. Seria molt llarg d'explicar aquí el significat de cadascun d'aquests elements. N'hagi de prescindir per a no allargar-me i no fer-me pesat. Insisteixo, però, que és mèrit de Jean Mallon d'haver aclarit i sintetitzat la major part d'aquests nous conceptes paleogràfics que obren un horitzó nou al mètode d'estudi. Només una mostra de la seva eficàcia: ja he dit que no es veia com s'hauria pogut passar de les capitals romanes dites *majúscules* a les escriptures comunes dites *minúscules*. Una observació tan simple com la del canvi d'angle de l'escriptura, fenomen observat cap al segle III dC, ha permès demostrar sense cap mena de dubte la unitat de tronc per derivació evolutiva, de totes les escriptures llatines a partir de les grans capitals majúscules romanes.

Recentment, per tal d'aplicar aquests nous conceptes i mètodes paleogràfics a d'altres períodes de la història de l'escriptura, Léon Gilissen acaba de publicar, el 1973, un estudi sobre: *L'expertise des écritures médiévales*.

A partir de l'aplicació a un manuscrit concret del segle XI, Gilissen prossegueix les recerques del nou mètode i formula algunes precisions als conceptes difosos per Mallon. Gilissen utilitza els mètodes òptics, hologràfics i mensurals de tractament de les escriptures per tal de restablir després la part que un escrivà determinat ha tingut en un còdex, i fixar les seves peculiaritats que permetin descobrir la seva intervenció en la confecció d'altres manuscrits.

Alguns temes nous desbrossats en aquests darrers decennis han estat fruit dels mètodes indicats dels grups o escoles francesa, italiana i belga. Ha estat possible, per exemple, en el camp de les escriptures cursives antigues, distingir clarament una *escriptura comuna clàssica* que desemboca en l'*escriptura de la cancelleria imperial romana*, detectar una alta *cursiva comuna* del baix imperi que es troba a la base, d'una banda de les *escriptures de les cancelleries provincials romanes* tardanes i de l'altra de les cursives que foren anomenades *escriptures nacionals* dels regnes germànics romanitzats. Pel meu cantó he pogut aportar un fragment de document que demostra l'existència d'una escriptura de la cancelleria visigoda del segle VII, anàloga a la de les altres cancelleries, nord-itàliques i merovingies.

Un altre tema important és el que ha plantejat l'italià Giorgio Cencetti. Aquest insisteix amb raó en la teoria de l'existència constant en gairebé tots els períodes històrics d'una *escriptura usual cursiva* que reapareix en cada època després d'una fase cal·ligràfica més o menys uniforme.

Les fragmentacions socials degudes a la caiguda de l'Imperi romà al segle V, les que suposa la dispersió cultural del segle XIII i més encara la dels estats tardomedievals que es fan patents en les innombrables formes gòtiques cursives, són les causes, segons Cencetti, de la proliferació de tantes i tantes cursives usuals en l'occident llatí.

L'*escriptura llatina africana* després de la invasió àrab del segle VII ha pogut ésser estudiada recentment per E. A. Lowe a través d'uns manuscrits i d'alguns fragments trobats fa pocs anys al monestir de Santa Caterina del Sinaí. Poden ésser relíquies de còdexs del segle VIII [segle X i XI] i representar la supervivència cultural de les colònies llatines del Nord d'Àfrica, conegudes documentalment fins el segle XI.

Permeteu-me una darrera incursió, aquesta en el camp de la paleografia dels signes numèrics. A part del sistema numeral d'origen indoàrab que ha prevalgut a Occident, del que Gonzalo Menéndez-Pidal n'ha donat el 1959 un estat de la qüestió, cal mencionar aquí el descobriment d'un altre sistema de numerals d'origen àrab però passats al llatí a través dels bizantins. El més curiós del cas és que l'especialista francès, Marcel Destombes, ha fet la descoberta d'aquest sistema numeral en un astrolabi d'origen català fabricat a Barcelona cap al darrer quart del segle X i que podria estar en relació amb Gerbert d'Orhac, Silvestre II, potser fabricat o ideat almenys per l'ardiaca barceloní, Seniofred Llobet.

Els estudis sobre còdexs i escriptura visigòtics vistos des de Catalunya

Centraré aquesta segona part en un aspecte molt concret dels estudis de paleografia a Catalunya, com són els de l'escriptura i els còdexs visigòtics, siguin d'origen català, siguin també de fora, però estudiats per catalans. En aquests temes, com que és de la meua especialitat, m'haureu de perdonar algunes cites personals.

Cada dia apareix més la importància de l'escriptura visigòtica en l'àmbit del país que serà anomenat Catalunya. La hi trobem des del segle VII, en què encara sota el domini visigòtic, aquesta escriptura es forma, fins a la segona meitat del segle IX, en què per l'efecte de la reconquesta de signe carolingi, va reculant ràpidament suplantada per l'escriptura carolina en còdexs i en documents. Si no podem parlar d'escriptura visigòtica en els altres països catalans, no és pas perquè no hi fos usada sinó pel fet d'haver-se'n perdut pràcticament totes les restes. Només ens en queden algunes mostres documentals: una carta original en llatí del rei de Dènia Alí-Ibn-Mugàhid, a la comtessa Almodis de Barcelona de cap al 1065 (1065-1070) publicada per Valls i Taberner el 1923 i una altra d'inèdita potser d'un rei de la taifa de Lleida adreçada a dos comtes germans, que poden ésser els dels dos Pallars de començament del segle XI. Les dues cartes demostren que l'escriptura visigòtica perdurà en els ambients mossàrabs, membres dels quals eren utilitzats com a secretaris per a les relacions amb els sobirans cristians de més cap al nord.

En aquests darrers 30 anys els estudis de paleografia visigòtica s'han intensificat. Segueix presidint-los la figura d'Agustí Millares Carló, al qual s'han unit diversos nous estudiosos. Aquí passaré revista als treballs publicats a partir de la guerra civil amb algunes incursions en els anys anteriors quan l'obra ressenyada s'ho valgui per tal de completar la informació.

Vers un corpus de còdexs visigòtics

A partir de les primeres llistes molt incompletes publicades per l'E. A. Lowe el 1910 i per Charles Upson Clark el 1920, la del pare Zacarias García Villada en la seva *Paleografía española* del 1923 ressenyava ja 222 còdexs. Millares Carló en el seu bàsic *Tratado de paleografía española* de 1932, arribava a 281.

Damunt d'aquestes llistes de base altres autors hi han afegit noves descobertes, en general de fragments més difícils de detectar. Així, Rodney Potter Robinson, el 1929; Lluís Sánchez Beldam, el 1950; Jaume Moll Roqueta, el mateix any 1950 (fragments musicals); Idelfonso Gómez assenyalava els fragments de Valvanera i M. Luisa Pives, els de Santo Domingo de la Calzada, tots dos el 1952. Jo mateix n'hi afegia alguns el 1956.

Els veritables preparatius immediats per a un bon corpus els presentava Millares Carló l'any 1961 en l'obra *Manuscriptos visigóticos* subtitulada humilment *Notas bibliográficas*. Al costat de la bibliografia recent i comentada d'una colla de manuscrits, feia pujar la llista fins a 335 entre còdexs i fragments. Aquest nombre no és definitiu, ja que posteriorment n'han aparegut encara de nous, de manera que a hores d'ara podem calcular que ja s'arriba als 370.

En l'actualitat conec dos projectes de *Corpus de còdexs visigòtics* complets: el del propi A. Millares Carló i el del professor Manuel C. Díaz y Díaz, ambdós, sembla, amb ajudes de la Fundació Joan March.

Des del 1952, Tomás Marín Martínez, catedràtic de paleografia de Madrid, té anunciat un corpus dels *Documents originals més antics d'Espanya* que abraçarà tant els visigòtics peninsulars com els carolingis catalans fins a l'any 900. Serà una rèplica i complement de les *Chartae latinae antiquiores* fins al 800, ja citades abans. L'ampliació cronològica d'un segle però, és deguda al fet que fins ara es creia que a la península no existien documents originals anteriors a l'any 800 (fora del rei Soli d'Astúries de 775). De fet, la descoberta que vaig fer el 1967 de cinc documents originals en pergamí del segle VII i començament del VIII, anteriors a la invasió àrab, en lletra cursiva que podríem anomenar previsigòtica, ens permet avançar el nostre horitzó paleogràfic i diplomàtic i posar-lo a nivell d'altres països europeus com Itàlia, França, Anglaterra i Suïssa. I més si considerem que aquests documents antiqüíssims semblen provenir amb molta probabilitat de la zona marítima de l'antiga província Tarraconensia ja que concretament en un d'ells de l'any 696 es cita el bisbe Involat de Tortosa.

Nous temes i qüestions particulars

Millares Carló, des del seu exili mexicà, publicava el 1941 uns *Nuevos estudios de paleografía española*, obra plena de suggeriments sobre còdexs visigòtics ja coneguts i sobre un grup de toledans amb afegits en cursiva. El mateix infatigable investigador ens ha ofert el 1973 unes extenses *Consideraciones sobre la escritura cursiva* en còdexs i en documents, que projecta molta llum sobre les tres branques en les quals evolucionà aquest tipus d'escriptura segons sigui en documents del nord-oest de la península, en els de la regió catalana i en els còdexs del sud mossàrabs.

Des d'abans de la Guerra Civil la identificació dels còdexs visigòtics de procedència catalana havia preocupat els nostres investigadors, entre ells Pere Bohigas. Mentre aquest erudit continua treballant-hi, a mi em va preocupar el problema dels *Còdexs visigòtics escrits més enllà dels Pirineus*, a l'ocasió d'un estudi que vaig fer el 1956, sobre un manuscrit litúrgic procedent de Carcassona, dels volts de l'any 800. Vaig poder fixar diverses procedències, que van pujant des de la província visigoda narbonesa, fins al nord de França, passant per Tolosa

i Lió, sense oblidar Corbé i algun centre d'influència irlandesa. Aquest estudi va permetre començar a precisar les característiques paleogràfiques de l'escriptura minúscula visigòtica a les regions catalanes d'ençà i enllà dels Pirineus.

El tema apassionant de *La circulación de manuscritos dentro del área de la Península Ibérica de los siglos VII al IX*, ha estat el 1969, matèria d'estudi de Manuel Díaz y Díaz, el qual ha seguit els desplaçaments soferts pels nostres més antics còdexs visigòtics i mostrat com contribuïren a propagar endins d'Europa la cultura del país.

Fins aquí parlàvem de manuscrits molt antics; haurem de veure com també ha estat possible desmuntar algun mite que enterbolia el panorama paleogràfic visigòtic. Des del segle XVIII alguns erudits locals de Toledo havien propalat la creença que els principals manuscrits litúrgics toledans haurien estat escrits almenys al segle IX i algun d'ells fins i tot creien del temps de sant Ildefons, al segle VII. Degut a l'edició d'algun d'aquests còdexs que es preparava sota la direcció del Dr. Josep Vives, el tema va començar a preocupar-me. Crec que vaig poder-lo resoldre el 1966 amb un estudi sobre *La datació dels còdexs litúrgics visigòtics toledans*, basat en anàlisis paleogràfiques i codicològiques adequades. El resultat fou que aquells còdexs no eren pas dels segles IX o X sinó de XII i fins dels segles XIII i XIV. Els còdexs més antics de Toledo de matèria litúrgica visigòticomossàrab fins a l'època de Cisneros. Amb aquest estudi s'ha posat en qüestió una sèrie de problemes entorn de les diverses tradicions litúrgiques de l'antic ritu hispànic, que aquí deixo de banda. En canvi haig d'assenyalar que aquestes conclusions afecten directament la paleografia de l'anomenada *notació musical mossàrab*, que de cop i volta es veu privada dels suposats neumes més antics coneguts que eren creguts, els toledans; aquests passen a ser més moderns, evidentment, que els del nord de la Península. Monsenyor Higiní Anglès, els darrers anys de la seva vida, em va dir que acceptava aquestes noves conclusions, tot i que potser li semblaven pessimistes.

A l'any següent, però, 1967, vaig portar una altra novetat més optimista al camp de la paleografia musical llatina. A l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona hi descobria un *Fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya*, que contenia neumes musicals de cap a l'any 900. Consultats els especialistes Michel Huglo, Eugène Cardine i Sebastià Bardolet, de Montserrat, no hi havia dubte que aquells eren els neumes musicals més antics descoberts fins ara a la península Ibèrica. El seu origen cal buscar-lo probablement en uns neumes preaquitàns descoberts per Huglo fa pocs anys. El fragment aparegut a Tarragona, que deu provenir d'alguna parròquia limítrofa de les diòcesis de Barcelona o de Vic, mostraria l'arrel de la notació musical catalana tan característica, estudiada fa anys per dom Gregori Sunyol. Però també seria, i això sembla més nou, l'anella de pas a la notació musical dita visigòtica o mossàrab del nord-oest de la península, on hauria arribat a través potser dels comtats catalans. Si ens atenem a la cronologia dels documents paleogràfics fins ara coneguts, aquesta hipòtesi és la que millor explica les semblances, ja de temps remarcades, entre les notacions preaquitàna, catalana i mossàrab.

Estudis sobre còdexs per grups

Deixo de banda i només cito, per a enquadrar la resta, els estudis de Millares Carló sobre els *còdexs visigòtics en general conservats a la catedral de Toledo* i el de R. Fernández Ponsa sobre els conservats a la *Biblioteca Nacional de Madrid*. Recordo que els manuscrits visigòtics de la *Biblioteca Nacional de París* són objecte actualment d'un estudi detallat de Pere Bohigas, que desitjaríem poder llegir aviat.

Els *còdexs bíblics visigòtics* continuen interessant. Així, ha estat reeditat el 1972 l'estudi de E. A. Lowe sobre la data del *Codex toledanus* i un altre sobre el còdex de la Bíblia de *Cava dei Tirreni*. Aquesta interessà també a Teófilo Ayuso Marazuela. Ha estat un francès d'origen rus, Vielliard-Troiekoufóff, que ha comparat, el 1968, les bíblies del visigot, potser català, Tedolf d'Orleans amb la citada Bíblia visigòtica de Cava dei Tirreni.

No ens afecten tant els estudis similars sobre altres còdexs bíblics de Bonifaci Fischer, de Pérez Llamazares i Jesús Enciso.

Els còdexs de l'antiga litúrgia visigòtica també han rebut un tracte de favor, degut al fet que l'antic ritu hispànic, mal anomenat mossàrab, ha estat un dels camps del visigotisme que ha atret un nombre major d'especialistes. El còdex més venerable de tots. L'oracional conservat a Verona (Itàlia), però, que pràcticament tothom admet que fou escrit a Tarragona vers l'any 700, ha estat objecte d'una edició acurada del Dr. Josep Vives el 1946, ajudat de Josep Calveras.

Si l'*Antifonari de León*, el més preuat de tots, ha estat editat íntegrament en facsímil pel mateix Vives ajudat de Louis Briou i estudiat per una colla d'erudits el 1953 i 1959, els fragments parisencs d'un antifonari de Silos foren donats a conèixer per Miquel dels Sants Gros el 1964.

Després d'un treball de Juan Francisco Rivera Recio sobre el *Commicus* de Toledo (1948) i de l'edició de tots els altres còdexs del mateix *commicus* per Justo Pérez de Urbel i Atilano González Ruiz-Zorrilla el 1951-1952, la publicació meua del *Commicus* visigòtic de Carcassona, conservat a la Biblioteca Nacional de París, lat. 2269, ha permès de modificar bastants aspectes codicològics d'aquest llibre litúrgic. Ja n'he parlat i no insisteixo.

El Dr. Àngel Fàbrega Grau publicà el 1953-1955 tots els manuscrits del *Passionari litúrgic visigòtic*. A l'analitzar l'aspecte codicològic de quatre fragments d'aquest passionari repartits ara entre les biblioteques nacionals de Madrid i la de París, he pogut demostrar que en realitat provenen de dos còdexs únics dels monestirs de Silos i d'Arlanza. Vaig publicar-ho en la meua col·laboració a l'obra de Josep Janini i Josep Serrano, *Catálogo de manuscritos litúrgicos de la Biblioteca Nacional de Madrid*, 1969, on m'encarregaren la descripció codicològica dels 19 còdexs visigòtics conservats allí. Entre aquests hi ha alguna novetat, per exemple, el ms. Madrid, BN6367, que és palimpsest d'un oracional visigòtic del s. X; aquest petit còdex fou regalat pel bisbe Cardona, de Vic, a Felip II.

Josep Janini, valencià, i Josep M. Marquès, de Girona, descrigueren el 1965 els *Facsimils de manuscrits litúrgics visigòtics toledans conservats en els lligams de P. Burriel* de la Biblioteca Nacional de Madrid, de còpies imitatives, algunes degudes al cal·lígraf del segle XVIII, Francisco de Santiago Palomares.

Dom Jordi Pinell, de Montserrat, ha donat el 1972 una reconstrucció ideal de l'anomenat *liber psalmographus*, que tot i basar-se en els manuscrits no n'hi ha cap d'aquest, per ara, que el presenti tal com l'editor l'ha imaginat. El mateix Pinell havia donat el 1960 una nova anàlisi d'alguns fragments de còdexs toledans de l'antic ritu hispànic; l'any anterior 1965 havia compilat un repertori bibliogràfic molt complex dels textos d'antiga litúrgia hispànica, subtítulat *Fons manuscrites per al seu estudi*, útil per als estudis paleogràfics i codicològics.

Estudis sobre còdexs singulars

El treball que obre aquest apartat és, al mateix temps, el de major importància d'entre els que s'han publicat fins al moment actual sobre còdexs visigòtics. És degut al nord-americà Rodney Potter Robinson. El 1939 aquest erudit publicava una anàlisi detalladíssima de dos venerables còdexs conservats a la Bibliothèque Municipale d'Autun 27 (S. 29) i 107 (S.129); el subtítol ja desvetllava el màxim interès: *Estudi de la semiuncial hispànica, primitiva minúscula i cursiva visigòtica*.

Per pega, la seva aparició coincidí amb l'acabament de la Guerra Civil, que dificultà la seva difusió per la península. No m'oblido de dir que els dos còdexs són del segle VII, emigrats de la ciutat d'Urgell al moment de la invasió àrab. El bisbe de Nambad, que se'ls enduia, fou cremat a Llívia i els dos còdexs, recollits per un seu diaca, anaren a raure a la Borgonya, on encara es troben.

A propòsit dels èxodes de manuscrits: a l'estudiar el 1952 *Els afegits hispànics en lletra visigòtica del còdex Paris BN 2036*, vaig constatar que un pelegrí de Limoges, amb aquest còdex dins de les sàrries, en passar per Lleó vers l'any 1000 hi copiava una inscripció del segle II de la Legio VII Gemina, desconeguda; i, a l'arribar a Compostel·la hi transcrivía, imitant la lletra visigòtica, una epístola fabulosa d'un suposat pontífex romà encoratjant els fidels a peregrinar a Santiago: un pamflet turístic ben antic.

Don Demetrio Mansilla Royo, examinà dos còdexs visigòtics de la catedral de Burgos el 1949. Llàstima que no es va fixar en un altre manuscrit visigòtic palimpsest litúrgic que hi vaig descobrir allí mateix el 1967.

De fet, els palimpsests visigòtics són més del que es creu correntment. En són prova, a més del *Commicus* de París-Carcassona, el de Burgos i el del bisbe Cardona a Madrid, ja citats, el còdex 76 de la Biblioteca Universitària de Madrid, descobert el 1960 per Díaz y

Díaz, també litúrgic pel que sembla, i dos més, un de Toledo i un de l'Escorial que vaig donar a conèixer el 1956.

El mateix infatigable Manuel C. Díaz y Díaz, òptim paleògraf, ha publicat el 1969 un estudi complet d'un altre còdex cèlebre: l'anomenat *Samuèlic*, manuscrit 22 de la catedral de Lleó. Cito el treball perquè aquest còdex a més d'un full que podria ser del segle VIII en cursiva visigòtica, conté la correspondència del bisbe Brauli de Saragossa, que era de probable origen gironí.

Entre els fragments de còdexs que poden interessar-nos aquí caldria mencionar els d'un *Forum Iudicum* de Ripoll conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, del segle IX, publicats per don Felipe Mateu i Llopis, el 1962, que provindrien de Girona; entre els còdexs isidorians de Ripoll, uns fragments que vaig editar el 1961, que presenten una empremta carolina molt accentuada el fragment d'exegesi irlandesa en escriptura visigòtica, publicat per E. A. Lowe el 1960, de lletra certament visigòtica però amb una influència insular ben clara en el traçat i abreviatures. I, per acabar, dels còdexs il·luminats per miniatura o il·lustració d'estil visigòtic mossàrab i d'origen català no en tenim cap mostra. En canvi, sí que conservem més d'una peça excepcional d'origen intrapeninsular que fa honor a aquest estil d'art decoratiu. Em refereixo als comentaris a l'Apocalipsi de Beat de Lièbana, conservats a la catedral de Girona, d'origen castellà. El 1962 una casa suïssa n'ha editat el facsímil a tot color i mida natural amb una introducció del Dr. Jaume Marquès i un estudi del conegut historiador de la miniatura catalana, Wilhelm Neuss. Aquest manuscrit està mancat d'algunes miniatures; les que hi falten han estat estudiades el mateix 1962 per Carlos Cid Priego, comparant aquest Beatus visigòtic amb la seva còpia carolina feta a Girona cap al 1100 i conservada ara a Torí.

En acabar aquesta exposició desitjaria que copséssiu la importància que ha pres la paleografia entre les ciències historicofilològiques, la renovació a què està sotmesa, gràcies, entre elles, a la codicologia; com ho mostra també, la modesta participació catalana, recent dins de la paleografia llatina i en un camp tan concret i especialitzat com és l'escriptura i la codicologia visigòtiques.